

Losy akt carskiej policji politycznej z Królestwa Polskiego (na przykładzie guberni lubelskiej)

W zasobie Archiwum Państwowego w Lublinie znajdują się akta będące wynikiem działalności struktur carskiej policji politycznej – żandarmerii – w latach 1867–1917. Każdy badacz dziejów politycznych i społecznych ziem Królestwa Polskiego, w tym też guberni lubelskiej, w okresie między powstaniem styczniowym a I wojną światową może odnaleźć w poszczególnych zespołach akt żandarmerii sporo interesującego i unikatowego materiału. Historyk np. pracujący na materiałach archiwalnych przechowywanych w Archiwum Państwowym w Lublinie, ma do swojej dyspozycji przeszło pięć tysięcy jednostek archiwalnych. Czy akta zgromadzone w zasobie archiwum lubelskiego stanowią pełną produkcję aktową kancelarii istniejących struktur żandarmerii z terenu guberni lubelskiej? Jakie były losy akt żandarmerii? Czy historyk może w jakiś sposób uzupełnić swoje wyniki badań o materiały z innych zespołów akt carskiej policji politycznej, nie znajdujących się w Archiwum Państwowym w Lublinie?

Początki istnienia na ziemiach Królestwa Polskiego, struktur żandarmerii carskiej związane są z upadkiem powstania listopadowego. To właśnie od lat 30. XIX w. teren Kongresówki stał się polem działalności III Okręgu Żandarmerii¹. Do połowy lat 60. XIX w. struktury carskiej policji politycznej na ziemiach polskich kilkakrotnie ulegały pewnym przekształceniom. Ostatecznie ustawa o Warszawskim Okręgu Żandarmerii z 21 grudnia 1866 (2 stycznia 1867 r.) wprowadziła podział w obrębie policji politycznej na gubernialne i powiatowe zarządy żandarmerii, dostosowując ich strukturę do nowego podziału administracyjno-terytorialnego Królestwa Polskiego². W interesującej nas guberni

¹ S. Wiech, *Spoleczeństwo Królestwa Polskiego w oczach carskiej policji politycznej (1866–1896)*, Kielce 2002, s. 19–20; E. Kaczyńska, D. Drewniak, *Ochrona. Carska policja polityczna*, Warszawa 1993, s. 25–26.

² Zob.: S. Wiech, *Spoleczeństwo Królestwa Polskiego...*, s. 21–26; Idem, *Żandarmeria rosyjska i jej raporty*, w: *Sytuacja polityczna Królestwa Polskiego w świetle tajnych raportów naczelników Warszawskiego Okręgu Żandarmerii z lat 1867–1872 i 1878*, oprac. S. Wiech, W. Caban, Kielce 1999, s. 10–44; J. Krasnodębska, *Powiatowe zarządy żandarmerii w guberni lubelskiej (1866–1916)*, „Archeion”, t. LXIX, 1979, s. 96; J. Kozłowski, *Reorganizacja żandar-*

lubelskiej powstał jeden gubernialny zarząd żandarmerii z siedzibą w Lublinie oraz pięć powiatowych zarządów żandarmerii a mianowicie: lubelski i janowski, nowoaleksandryjski (puławski) i lubartowski, krasnostawski i chełmski, zamojski i biłgorajski oraz hrubieszowski i tomaszowski³. Powstał więc układ skupiający w obrębie działalności jednego zarządu – terytoria dwóch powiatów w granicach określonych ustawą z 19 (13) grudnia 1866 r. Stan taki przetrwał do 1895 r. Wtedy to nastąpiły pewne przegrupowania w trzech ostatnich wymienionych powiatowych zarządach żandarmerii⁴. Kolejna poważna reorganizacja struktur żandarmerii na terenie guberni lubelskiej miała miejsce w 1910 r. Nadal utrzymano liczbę pięciu zarządów żandarmerii. Zerwano jednak z dotychczasowym systemem przyporządkowania dwóch powiatów do jednego zarządu żandarmerii, w efekcie czego powstały zarządy powiatowe: lubelski; lubartowski; chełmski, hrubieszowski i krasnostawski; zamojski, tomaszowski i biłgorajski oraz puławski i janowski⁵. Czynnikiem determinującym przemiany w tych strukturach policyjnych były doświadczenia z lat 1905–1907. Owe wydarzenia ukazały słabość dotychczasowych struktur żandarmerii, albowiem największe niepokoje o charakterze społeczno-politycznym miały miejsce na terenie Lublina, powiatu lubelskiego i lubartowskiego. Istniejące wówczas struktury policyjne nie zapobiegły powstawaniu tych zaburzeń. Reforma struktury wymuszona została więc chęcią zwiększenia nadzoru policyjnego nad terenami znajdującymi się w pobliżu Lublina⁶.

Ostateczne zmiany w strukturze żandarmerii na terytorium guberni lubelskiej nastąpiły w 1913 r. Związane one były z wydzieleniem guberni chełmskiej z części terenów guberni lubelskiej i siedleckiej. Z dniem 1 (14) września 1913 r. w nowo utworzonej guberni chełmskiej powstał samodzielny, gubernialny zarząd żandarmerii, do którego trafiła obsada zlikwidowanego siedleckiego gubernialnego zarządu żandarmerii. Na obszarach, należących przed 1913 r. do guberni lubelskiej, utworzono dwa powiatowe zarządy żandarmerii: chełmski i hrubieszowski oraz zamojski, tomaszowski i biłgorajski⁷. Wyodrębnienie nowej jednostki gubernialnej spowodowało kolejne przesunięcia w zarządach żandarmerii istniejących w guberni lubelskiej. Mianowicie siły powiatowe interesującej nas formacji przyjęły następującą strukturę, składając się z zarządów żan-

merii w Królestwie Polskim (1861–1864), „Przegląd Historyczny”, t. LXXXVII, 1996, z. 3, s. 584–589; E. Kaczyńska, D. Drewniak, *op. cit.*, s. 26.

³ Gosudarstwiennyj Archiw Rossijskoj Fiedieracii w Moskwie (dalej: GARF), fond 110, opis 24, dieło 51, k. 22–23, 95–96, 246–247, 316–317, 393–394.

⁴ Zob. S. Wiech, *Spółeczeństwo Królestwa Polskiego...*, s. 25; J. Krasnodębska, *op. cit.*, s. 98, przypisy 5–7.

⁵ GARF, fond 238, opis 1, dieło 460, k. 2v–3; J. Krasnodębska, *op. cit.*, s. 98, przypis 7.

⁶ J. Krasnodębska, *op. cit.*, s. 98.

⁷ Oprócz wymienionych na obszarze guberni chełmskiej istniał jeszcze zarząd żandarmerii powiatu bialskiego, konstantynowskiego i włodawskiego. GARF, fond 248, opis 1, dieło 64, k. 1–4, 6–8, 12–15, 28–29; J. Krasnodębska, *op. cit.*, s. 98–99; A. Wrzyszczyński, *Gubernia chełmska. Zarys ustrojowy*, Lublin 1997, s. 131.

darmerii: powiatu lubelskiego; krasnostawskiego i janowskiego; lubartowskiego i puławskiego, siedleckiego i sokołowskiego oraz łukowskiego, radzyńskiego i garwolińskiego. Stan określony we wrześniu 1913 r. przetrwał aż do momentu ewakuacji owych organów policyjnych w głąb Rosji w 1915 r.

Każdy gubernialny i powiatowy zarząd żandarmerii posiadał własną kancelarię. To właśnie tam gromadzone były informacje napływające z obserwacji terenu i inwigilacji miejscowego społeczeństwa. Poddawano je obróbce, tak aby w zwęższej formie można było przesłać sprawozdania sytuacyjne do naczelnika gubernialnego zarządu żandarmerii. Raz do roku w każdym zarządzie powiatowym – pod kierownictwem naczelnika – sporządzano roczny raport o sytuacji polityczno-społeczno-gospodarczej. Stanowił on niezwykle kompendium wiedzy o np. postawach politycznych ludności polskiej, żydowskiej czy rosyjskiej za okres danego roku. Raporty kierowane były do przełożonego, mającego siedzibę w mieście gubernialnym. Te dokumenty nadsyłane z każdego zarządu powiatowego służyły przy sporządzaniu raportu odnoszącego się do ogólnej sytuacji na obszarze danej guberni. Sprawozdania naczelników gubernialnych zarządów żandarmerii trafiały do Warszawy, gdzie sporządzano ogólne roczne raporty ze stanu politycznego całego Królestwa Polskiego⁸.

Zespoły akt żandarmerii w Archiwum Państwowym w Lublinie liczą od 30 do 1250 jednostek archiwalnych. Czym spowodowana jest taka sytuacja? W wyniku wspomnianych przemian organizacyjnych zarządy żandarmerii zmieniały bardzo często terytorium swojej działalności. Zakres chronologiczny interesujących nas zespołów aktowych jest więc ograniczony najczęściej datami skrajnymi w postaci 1867 r., 1895 r., 1910 r., 1913 r. lub 1917 r. Przemiany struktur żandarmerii wpłynęły więc zdecydowanie na ukształtowanie się takiego zakresu chronologicznego.

Kancelarie zarządów żandarmerii działały zgodnie z zasadami rosyjskiego systemu kancelaryjnego. W ich obrębie nie istniał podział na wydziały i referaty. Efektem funkcjonowania tych instytucji była określona produkcja kancelaryjna w postaci *наряд, дел*, ksiąg i skorowidzów alfabetycznych. Mieściła się ona w sferach odnoszących się do kompetencji carskiej żandarmerii oraz organizacji jej struktur terenowych. Akta żandarmerii dzielone były na grupy związane z działalnością nadzorczą (*наблюдательная часть*), działalnością śledczą (*розыскная часть*), sprawami odnoszącymi się do składu osobowego i organizacji struktur terenowych carskiej policji politycznej (*строевая часть*) oraz kwestie uposażenia funkcjonariuszy żandarmerii, tajnej i jawnej agentury, utrzymania siedzib kancelarii, umundurowania i uzbrojenia żandarmów (*хозяйственная часть*). Dogłębna analiza zawartości różnego rodzaju akt żandarme-

⁸ Zasady sporządzania raportów żandarmerii oraz ich treść została przeanalizowana w: *Sytuacja polityczna Królestwa Polskiego w świetle tajnych raportów naczelników Warszawskiego Okręgu Żandarmerii z lat 1867–1872 i 1878*, oprac. S. Wiech, W. Caban, Kielce 1999.

rii została przedstawiona w artykule Jadwigi Krasnodębskiej⁹ oraz pracy Wiesława Cabana i Stanisława Wiecha¹⁰.

Polskie archiwa państwowe posiadają w swych zasobach akta żandarmerii, do których nieograniczony dostęp mają badacze dziejów ziem polskich. Nasuwa się jednak pytanie czy historyk lub archiwista ma przed sobą pełny zbiór dokumentów w danym zespole archiwalnym z aktami carskiej policji politycznej?

Archiwa żandarmerii funkcjonujące przy kancelariach posiadały w swoim zasobach akta wyprodukowane w strukturach carskiej policji politycznej przed 1867 r. Przeobrażenia strukturalne nie wpłynęły negatywnie na stan zachowania tego materiału. Począwszy od 1867 r. gromadziły bieżącą dokumentację w wyżej wymienionych grupach. Każda z grup posiadała własny spis spraw, zawierający tytuły poszczególnych poszytów (*наряд* lub *дел*), ksiąg i skorowidzów. Z racji cennej roli akt żandarmerii będącej „okiem i uchem caratu” do końca XIX w., nie przedsięwzięto żadnych kroków zmierzających do brakowania niektórych grup produkcji kancelaryjnej.

Liczba akt gromadzonych w kancelariach zarządów żandarmerii, po kilkudziesięciu latach funkcjonowania owych struktur policyjnych, zaczęła prawdopodobnie sprawiać pewne problemy ze względu na ich nagromadzoną ilość¹¹. Kwestią tą, spowodowaną zapewne monitami pochodzącymi ze struktur terenowych, zainteresowało się otoczenie generał-gubernatora warszawskiego. Pomocnik generał-gubernatora warszawskiego do spraw policyjnych okólnikiem z dnia 6 (19) września 1903 r. poinformował podległych mu naczelników gubernialnych zarządów żandarmerii o możliwości brakowania akt policyjnych. Szefowie gubernialnych struktur carskiej policji politycznej przekazali pismo do podległych im organom powiatowym. Zanim jednak naczelnicy powiatowych zarządów żandarmerii mogliby przejść do niszczenia tego szczególnego materiału, musieli postępować według zalecenia o następującej treści: [...] *нын же приступить к составлению описей тех дел по наблюдательной части, кои утратили всякое значение и могут подлежать уничтожению без ущерба для деятельности Управления и таковыя описи в 2 экземплярах представить мне*¹². Prawo wyboru akt przeznaczonych do zniszczenia należał więc do naczelników powiatowych zarządów żandarmerii. Jednak spis akt przeznaczonych do brakowania zgodnie z procedurą musiał być zatwierdzony przez lubelskiego gubernialnego zarządu żandarmerii. Niewykluczone, że spisy te

⁹ J. Krasnodębska, *op.cit.*.

¹⁰ Zob. *Sytuacja polityczna Królestwa...*

¹¹ Departament Policji Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z problemem ogromnej produkcji aktowej sprzed kilkudziesięciu lat zalegającej w archiwach zarządów żandarmerii zetknął się pod koniec lat 80. XIX w. Okólnikiem z dnia 28 X 1889 r. (st.st.) dopuścił możliwość brakowania akt carskiej policji politycznej. Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Zarząd żandarmerii powiatu lubelskiego, sygn. 2, k. 55.

¹² APL, Zarząd żandarmerii powiatu puławskiego i lubartowskiego, sygn. 17 (b.p.), Tajny okólnik naczelnika lubelskiego gubernialnego zarządu żandarmerii do naczelników powiatowych zarządów żandarmerii i komendy żandarmerii twierdzy Iwangorod z 30 IX 1903 r. (st.st.).

mogły być przesyłane w dalszej kolejności do kancelarii generał-gubernatora warszawskiego, zaś stamtąd do Departamentu Policji Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Należy zauważyć, że wspomniana akcja brakowania akt musiała dotyczyć wszystkich struktur żandarmerii istniejących na terytorium Królestwa Polskiego.

Dzięki zachowanemu materiałowi z zarządu żandarmerii powiatu puławskiego i lubartowskiego można spojrzeć na rodzaje akt przeznaczonych do ewentualnego brakowania. Jakiego były rodzaju wymienione akta? Do jakich grup przynależały? Jakie informacje zawierały?

W wymienionym zarządzie do brakowania przeznaczono akta pochodzące z lat 1867–1902. Z poszczególnych lat do zniszczenia wytypowano różną liczbę poszytów. Najmniejsza liczba – 4 – pochodziła z 1902 r., zaś największa – 22 – z 1891 r. Ogółem z 35 lat działalności zarządu do brakowania miało trafić 519 poszytów akt¹³. Była to więc dość okazała liczba. Jeśli podobna liczba akt została przeznaczona do zniszczenia w pozostałych powiatowych zarządach żandarmerii w guberni lubelskiej, to brakowaniu miało ulec ponad 2 tys. poszytów, dzienników i ksiąg. W skali całej Kongresówki liczba ta musiała wynieść około 20 tys. przyszłych jednostek archiwalnych.

Akta przeznaczone do brakowania zostały wybrane spośród dwóch grup rzeczowych: *наблюдательной части* i *строевой части*¹⁴. Pierwszą grupę reprezentował materiał kancelaryjny będący wynikiem obserwacji, nadzoru i dochodzeń prowadzonych w różnych sprawach przez żandarmów. Łącznie w tej grupie do brakowania wytypowano 268 poszytów. Również i tutaj z poszczególnych lat liczba poszytów do zniszczenia kształtowała się różnorodnie¹⁵. Do drugiej grupy trafiły akta stanowiące dokumentację przemian w obrębie obsady etatowej oraz będące odbiciem zabezpieczenia ze strony materialnej i finansowej zarządu żandarmerii. Ogółem znalazło się tutaj 168 poszytów. Mniejsza liczba akt była konsekwencją skromniejszej produkcji powstającej w tym dziale kancelarii zarządu¹⁶.

Ze względu na postać zewnętrzną akt i ich treść można wyodrębnić w aktach przeznaczonych do brakowania jeszcze jedną grupę, którą stanowiły: dzienniki, księgi i skorowidze. Grupę tę reprezentowały następujące wytwory kancelarii: dzienniki pism wchodzących i wychodzących (tajnych z lat 1867–1872 i jawnych z lat 1867–1873); dzienniki rozkazów Samodzielnego Korpusu

¹³ APL, Zarząd żandarmerii powiatu puławskiego i lubartowskiego, sygn. 17 (b.p.), Spis spraw zarządu żandarmerii powiatów nowoaleksandryjskiego i lubartowskiego przeznaczonych do zniszczenia w 1903 r.

¹⁴ APL, Zarząd żandarmerii powiatu puławskiego i lubartowskiego, sygn. 17 (b.p.), Naczelnik lubelskiego gubernialnego zarządu żandarmerii do naczelnika zarządu żandarmerii powiatów puławskiego i lubartowskiego z 29 XII 1903 r. (st.st.) i 3 I 1904 r. (st.st.).

¹⁵ Do zniszczenia z 1879 r. wytypowano tylko 2 poszyty, zaś z 1891 r. aż 14. *Ibidem*.

¹⁶ Liczba akt przeznaczonych do zniszczenia kształtowała się w poszczególnych latach od 1 poszytu (1867–1869, 1901–1902) do 11 w 1888 r. *Ibidem*.

Żandarmów (z lat 1872–1894); dzienniki korespondencji ze strukturami armii rosyjskiej; księgi zawierające informacje o sukcesach służbowych żandarmów; księga z formularzami osobowymi żandarmów (послужные списки о службе) z lat 1872–1894; skorowidze alfabetyczne osób uczestniczących w ruchu osobowym między imperium a terytorium Królestwa Polskiego; spisy alfabetyczne ziemian, duchowieństwa rzymskokatolickiego i urzędników przebywających na terenie powiatów puławskiego i lubartowskiego; spis „band” powstańców z lat 1867–1872; spis alfabetyczny osób znajdujących się pod nadzorem policji itp.¹⁷ Daty skrajne poszczególnych form dokumentacji nasuwają przypuszczenia, iż w latach 1872–1903 mogło dojść do pewnej nieokreślonej akcji brakowania np. dzienników rozkazów Samodzielnego Korpusu Żandarmów czy też akt personalnych żandarmów. Ewentualnie akta te nie uległy zniszczeniu, dzięki przekazaniu ich do wyższej jednostki organizacyjnej.

Przygotowania do brakowania akt żandarmerii, rozpoczęte jesienią 1903 r., zakończyły się na początku roku 1904. Wtedy to dokumenty z spośród grup *по строевой* i *хозяйственной части*, zakwalifikowane do zniszczenia, zostały przekazane do lubelskiego gubernialnego zarządu żandarmerii. Tam też zostały zniszczone poprzez spalenie¹⁸.

Zupełnie odmienny był los akt z grupy *по наблюдательной части*. Na jego wpływ miały niewątpliwie wydarzenia polityczne zachodzące na terenie imperium. Nasiliły się na przełomie lat 1903/1904, niepokoje społeczne. Nastąpiła fala ataków terrorystycznych prowadzona przez Organizację Bojową Partii Socjalistów-Rewolucjonistów. W takiej sytuacji zwierzchnik struktur carskiej policji politycznej w Królestwie Polskim wstrzymał brakowanie najbardziej cennej zawartości akt żandarmerii z lat 1867–1902. Decyzja ta nabrała większego znaczenia w roku 1905, gdy doszło do rozruchów rewolucyjnych, trwających do końca 1907 r. Zapewne część dokumentacji śledczo-nadzorczej w ogóle nie została zniszczona. Wskazuje na to korespondencja prowadzona między strukturami powiatowymi i gubernialnymi żandarmerii¹⁹.

Informacje o problemach powstających w procesie segregacji akt w związku z późniejszym ich brakowaniem, trafiły do petersburskiej centrali carskiej policji politycznej. Departament Policji Ministerstwa Spraw Wewnętrznych na początku drugiej dekady XX w. opracował więc krótką instrukcję regulującą zasady segregacji akt powstających w zarządach żandarmerii. Okólnik z 26 listopada (9 grudnia) 1912 r. tak określił zasady wstępnego postępowania z aktami żandarmerii: *Циркуляром Департамента Полиции [...] предложено*

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ APL, Zarząd żandarmerii powiatu puławskiego i lubartowskiego, sygn. 17 (b.p.), Naczelnik zarządu żandarmerii powiatów puławskiego i lubartowskiego do naczelnika lubelskiego gubernialnego zarządu żandarmerii z 14 XI 1906 r. (st.st.).

¹⁹ Według pisma z 14/27 listopada 1906 r. księgi i *дела* grupy *по наблюдательной* i *розыскной части* były przygotowane do brakowania. Oczekiwano jedynie rozkazu odnoszącego się do ich fizycznego zniszczenia. *Ibidem*.

начальникам губернских жандармских управлений, в виду обременности последних архивными делами, рассматривать дела за старые годы и представлять затем на усмотрение Департамента списки тех дел, которые, утратив всякое значение, могли-бы быть уничтоженными без ущерба для деятельности управления. В настоящее время выяснилось, что по данным этих списков [akt przeznaczonych do brakowania, sporządzanych przez naczelników zarządów żandarmerii i kierowanych do Departamentu Policji – K.L.] нельзя судить о возможности уничтожения того или иного дела, почему Департамент Полиции предлагает начальникам жандармских управлений вперед таких списков не представлять, а уничтожать старья дела по своему усмотрению, при условии личной их ответственности за сохранность: а) всех вез исключения дел, возникших за последние 10 лет; б) журналов входящих и исходящих бумаг; в) дел розыскных; г) розыскных циркуляров; д) розыскных ведомостей и регистрационных карт с фотографиями преступников; е) дел с бумагами инструкционного характера, а также з) дел представляющих общий или местный исторический интерес или могущих служить материалом для сообщения отзывов о политической благонадежности чем-либо выдающихся отдельных лиц. К сему Департамент считает нужным указать, что при разборе архивов, хранящиеся в них дел и переписки должны быть просматриваемы тщательно, от листа до листа, с тем, чтобы находящиеся в них акты подлежащие в силу настоящего циркуляра сохранению, не были уничтожаемы, хотя-бы самое дело и не подлежало сохранению; эти документы должны быть извлекаемы из предназначенных к уничтожению дел и сохраняемы в осовых связках в хронологическом порядке и сообразно их роду. При сомнении в важности какого-либо архивного документа (дела, переписки, наряда, книги или отдельного акта), он должен быть сохранен. Всем подлежащим хранению архивным документам следует вести описи и алфавитные указатели. Из дел, подлежащим сохранению могут быть извлекаемы и подвергаемы уничтожению все те бумаги, которые не относятся непосредственно к существу дела, равно белые листы производств²⁰. Po analizie treści okólnika można zauważyć, że wyraźnie został określony proces wyboru akt do zniszczenia, zmierzający w swym efekcie końcowym do uszczuplenia zasobu archiwów zarządów żandarmerii. Przyjęcie 10-letniego okresu ochronnego na produkty kancelarii zarządów żandarmerii zapewne związane było potrzebą zachowania akt z lat poprzedzających wybuch rewolucji lat 1905–1907, jak i materiału powstałego w czasie rewolucji. Brak jednak materiałów archiwalnych odnoszących się do brakowania akt żandarmerii z lat 1910–1914, powoduje, iż nie

²⁰ Okólnik z Departamentu Policji do powiatowych zarządów żandarmerii trafił w drugiej połowie grudnia 1912 r. APL, Zarząd żandarmerii powiatu lubelskiego, sygn. 2, k. 55–55v.

można określić rozmiarów grupy akt zniszczonych w pierwszej połowie drugiej dekady XX w.

Wydanie powyższej instrukcji było pośrednio związane z akcją prowadzoną w obrębie urzędów administracji państwowej na terytoriach leżących w bliskiej odległości od zachodnich granic imperium rosyjskiego. Dotyczyła ona przygotowań organów państwowej do wystąpienia możliwej ewakuacji w chwili wybuchu ewentualnego konfliktu między monarchią Romanowów a Austro-Węgrami lub Cesarstwem Niemieckim. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych współpracując z Ministerstwem Wojny otrzymywało informacje odnoszące się do rosyjskich planów militarnych. Duża uwaga obu resortów skupiona była na ziemiach Królestwa Polskiego. Wiązało się to z położeniem geopolitycznym tego terytorium. To właśnie Kongresówka w przypadku konfliktu zbrojnego mogła stać się miejscem walki lub też bliskim zapleczem frontu. Czynniki te wpłynęły więc na próby uregulowania zasad ewakuacji personelu administracyjnego, kancelarii urzędów czy archiwów. Przygotowania te objęły również struktury żandarmerii.

Na początku drugiej połowy grudnia 1912 r. pomocnik generał-gubernatora warszawskiego do spraw policyjnych poinformował wszystkich naczelników gubernialnych zarządów żandarmerii o zasadach postępowania z produkcją kancelaryjną podległych im organów w razie wybuchu konfliktu zbrojnego. Ponadto zwracał się z zaleceniem sporządzenia szczegółowych planów ewakuacyjnych odnoszących się do stanu osobowego urzędów żandarmerii, stanu rodzin żandarmów oraz ilości (ciężaru w pudach) i rodzajów akt przechowywanych w kancelariach żandarmerii²¹.

Naczelnik lubelskiego gubernialnego zarządu żandarmerii 19 grudnia 1912 (1 stycznia) 1913 r. skierował okólnik do powiatowych zarządów żandarmerii guberni lubelskiej i komendy żandarmów twierdzy Iwangorod (Dęblin), w którym został zarysowany podział na akta żandarmerii podlegające wywozowi i pozostawieniu w miejscu urzędowania. Do pierwszej grupy zostały zaliczone następujące dokumenty: wszystkie дела powstałe w ostatnich 10 latach (1902–1912), akta stanowiące materiał śledczy, алфавиты, katalogi rejestracyjne, okólniki śledcze Departamentu Policji Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, aktualna korespondencja, sprawy finansowania funkcjonariuszy żandarmerii i tajnej agentury oraz sprawozdania z działalności oficerów i podoficerów żandarmerii w podległych im rejonach²². Porównując rodzaje akt wymienionych w okólniku Departamentu Policji odnoszącego się do brakowania oraz wykaz materiału aktowego podlegającego wywozowi w głąb imperium w razie ewakuacji

²¹ GARF, fond 1678, opis 1, dieło 68, k. 1.

²² Materiał aktowy przeznaczony do wywozu, jak i majątek ruchomy, który miano pozostawić w miejscu urzędowania, zamierzano zewidencjonować. Sporządzone spisy należało przekazać do naczelnika gubernialnego zarządu żandarmerii i do miejscowego magistratu. Spis akt wywozowych miał również posiadać naczelnik powiatowego zarządu żandarmerii, na którego spadały obowiązki związane z nadzorem nad ewakuowanym materiałem. *Ibidem*, k. 1–1v.

możemy zauważyć sporo analogii. Władzom administracyjnym zależało na zagwarantowaniu bezpieczeństwa pewnej grupie akt carskiej policji politycznej.

W kolejnym okólniku pomocnika generał-gubernatora warszawskiego do spraw policyjnych z dnia 7 (20 lutego) 1913 r. sprecyzowano zasady postępowania z aktami żandarmerii, które znalazłyby się w sytuacji ewentualnej ewakuacji. Zawarto w nim identyczny spis akt przeznaczonych do ewakuacji. Akta, które nie trafiły na listy wywozowe, w momencie opuszczania dotychczasowego miejsca przechowywania, podlegały natychmiastowemu zniszczeniu w obecności naczelnika danego zarządu żandarmerii²³.

Wiosną 1913 r. we wszystkich gubernialnych i powiatowych zarządach żandarmerii Królestwa Polskiego sporządzono spisy akt przeznaczonych do wywozu w głąb imperium, jak i spisy materiałów, które podlegały zniszczeniu²⁴. Na kilkanaście tygodni przed wybuchem I wojny światowej spisy te uległy korekcie. Dodano do spisów akt podlegających wywozowi, jednostki archiwalne powstałe w ostatnich kilkunastu miesiącach działania urzędów. Dane pochodzące z zarządu żandarmerii powiatu lubelskiego z 1914 r. pozwalają spojrzeć na rozmiary obu grup akt carskiej policji politycznej. W razie ewakuacji wspomnianego zarządu miano zniszczyć 632 posyty spraw i ksiąg z lat 1860–1902. Ocaleniu i wywozowi do Rosji podlegało 523 jednostek²⁵. Przygotowywana z wielkim rozmachem akcja przygotowawcza do ewakuacji powodowała, iż na całkowite zniszczenie było skazane ponad 50% zasobów archiwów wszystkich zarządów żandarmerii.

Jak w rzeczywistości przebiegała akcja ewakuacyjna zarządów żandarmerii i jaki miała ona wpływ na stan zachowania akt tej formacji policyjnej? Dnia 19 lipca (1 sierpnia) 1914 r. Niemcy wypowiedziały wojnę carskiej Rosji. Z rozkazów naczelników chełmskiego i lubelskiego gubernialnego zarządu żandarmerii, można wywnioskować, iż pierwsza akcja niszczenia akt carskiej policji politycznej w obrębie powiatowych zarządów żandarmerii (znajdujących się w bliskim położeniu od granicy państwa i najbardziej zagrożonych atakiem wojsk państw centralnych) na terenie Kongresówki, nastąpiła w dniach 21–23 lipca (3–5 sierpnia) 1914 r. Wtedy też spalono część zasobu archiwum zarządu żandarmerii powiatów janowskiego i krasnostawskiego oraz zarządu żandarmerii powiatów zamojskiego, biłgorajskiego i tomaszowskiego²⁶. W dniach 12–14 (25–27) sierpnia zniszczono część zasobów archiwów zarządu żandarmerii powiatu lubelskiego i zarządu żandarmerii powiatów puławskiego i lubartowskiego.

²³ Po zniszczonym materiale aktowym pozostawał dokładnym spis spraw zawierający tytuły poszczególnych *дел, наряд*, ksiąg itp. GARF, fond 1678, opis 1, dieło 68, k. 5-5v; fond 1672, opis 1, dieło 93, k. 5–6.

²⁴ GARF, fond 1678, opis 1, dieło 68, k. 7.

²⁵ GARF, fond 1672, opis 1, dieło 93, k. 9-36.

²⁶ APL, Zarząd żandarmerii powiatu lubelskiego, sygn. 3, k. 61; Pomocnik naczelnika zarządu żandarmerii w powiatach chełmskim i hrubieszowskim, sygn. 1 (b.p.), Rozkaz nr 1 chełmskiego gubernialnego zarządu żandarmerii z 20 VII 1914 r. (st.st.).

go. Akta przeznaczone do wywozu tymczasowo przetransportowano do Łukowa²⁷. Prawdopodobnie kolejne akty niszczenia archiwów żandarmerii na zachodnich i północnych terenach Królestwa Polskiego miały miejsce jesienią i zimą 1914 r. Wpływ na to miały porażki armii rosyjskiej na obszarach Kongresówki.

Akta z archiwów zarządów żandarmerii obszaru guberni chełmskiej (znajdowały się tam akta powiatowych zarządów żandarmerii z guberni lubelskiej z lat 1867–1913 jako sukcesja czynna) zostały wywiezione w głąb imperium jeszcze w pierwszej połowie sierpnia 1914 r. Jako tymczasowe miejsce lokalizacji dla tego materiału archiwalnego, zgodnie z planami mobilizacyjnymi i ewakuacyjnymi, wyznaczono miasto Kursk²⁸. W nadal działających kancelariach zarządów żandarmerii guberni chełmskiej pozostawiono jedynie bieżącą dokumentację aktową.

Zupełnie odmiennie przebiegała ewakuacja archiwów żandarmerii z terenu guberni lubelskiej. Na przełomie sierpnia i września 1914 r. lubelski gubernialny zarząd żandarmerii i podległe mu struktury powiatowe przeżywały ciężkie chwile związane z tymczasową kilkunastodniową ewakuacją do Łukowa. Kolejne kilka miesięcy upłynęły tym organom na pozornej stabilizacji. Klęska armii rosyjskiej pod Gorlicami w lutym 1915 r. spowodowała jej odwrót. Wraz z początkiem lata tegoż roku linia frontu przesunęła się na południowe rubieże guberni lubelskiej. Naczelnik lubelskiego zarządu żandarmerii widząc nieuchronność ewakuacji zarządził 12 (25) czerwca 1915 r. przygotowanie archiwów podległych mu zarządów do wywozu w głąb Rosji. Akta żandarmerii lubelskiego gubernialnego i powiatowego zarządu żandarmerii, wraz z tymi, które napłynęły z Puław i Krasnegostawu zostały skumulowane między 13 (26) czerwca a 19 czerwca (2 lipca) 1915 r. w Lublinie²⁹. Takie postępowanie uniemożliwiało ewentualne rozproszenie akt carskiej policji politycznej i ułatwiało ich transport w głąb imperium.

Dnia 21 czerwca (4 lipca) 1915 r. dowódca rosyjskiej III Armii wezwał pozostające w Lublinie urzędy administracji cywilnej i specjalnej do opuszczenia miasta. Rozkaz dotyczył również zarządów żandarmerii. W ten sposób akta żandarmerii z guberni lubelskiej drogą kolejową zostały skierowane na wschód³⁰. Miejscem docelowym transportu miała być Moskwa. Po kilku tygodniach akta

²⁷ GARF, fond 1678, opis 1, dieło 68, k. 25.

²⁸ Koszty przewozu akt i majątku nieruchomego z 4 zarządów żandarmerii (1 gubernialny i 3 powiatowe) zamknął się sumą 255,84 rubli. APL, Pomocnik naczelnika zarządu żandarmerii w powiatach chełmskim i hrubieszowskim, sygn. 1 (b.p.), Rozkaz nr 1 chełmskiego gubernialnego zarządu żandarmerii z 20 VII 1914 r. (st.st.).

²⁹ Rozkaz naczelnika lubelskiego gubernialnego zarządu żandarmerii z dnia 12/25 czerwca 1915 r. wobec dokumentacji śledztw, które nie zostały zakończone, zalecał ich zakopanie. GARF, fond 1672, opis 1, dieło 97, k. 14; fond 1673, opis 1, dieło 197, k. 36-36v, 40-41.

³⁰ Ciężar akt z archiwum zarządu żandarmerii powiatu lubelskiego wyniósł 8 pudów (4 pudy akt spraw, 3 pudy ksiąg i dzienników, 1 pud rejestracji i biblioteki). GARF, fond 1672, opis 1, dieło 97, k. 15.

te zostały rozmieszczone w budynkach wyznaczonych na tymczasowe kwatery dla ewakuowanych wspomnianych zarządów żandarmerii³¹.

W latach 1914–1915 uległa zniszczeniu (spaleniu) lub ukryciu (zakopaniu), jak już wspomniano, spora ilość akt żandarmerii carskiej. Pozostałe fragmenty zasobów archiwów kancelarii carskiej policji politycznej zostały wywiezione w głąb Rosji. Czy wszystkie akta od razu trafiły do nowych tymczasowych kwater, ewakuowanych struktur żandarmerii?

Carska żandarmeria w okresie działań wojennych zajmowała się również tropieniem wszelkich przejawów szpiegostwa na rzecz państw, będących w wojnie z Rosją. Osiągnęła ona na tym polu liczne sukcesy, wydatnie pomagając rosyjskiemu kontrwywiadowi wojskowemu. Z zachowanej korespondencji między naczelnikiem lubelskiego gubernialnego zarządu żandarmerii a pomocnikiem generał-gubernatora warszawskiego do spraw policyjnych z sierpnia 1916 r. wynika, iż niewielka liczba akt żandarmerii została przekazana komórkom carskiego kontrwywiadu wojskowego, działającego w strefie przyfrontowej rozciągającej się m.in. na południowo-wschodnich terenach Królestwa Polskiego latem 1915 r.³² Były to niewątpliwie materiały dotyczące tajnej agentury utrzymywanej w guberni lubelskiej przez zarządy żandarmerii. Tajni informatorzy rekrutowali się spośród miejscowej ludności. Mogli więc zostać z powodzeniem wykorzystani przez kontrwywiad i wywiad carski jako źródło informacji do rozpracowania sił militarnych przeciwnika znajdujących się w strefie przyfrontowej.

Jakie były dalsze losy akt carskiej żandarmerii z Królestwa Polskiego? Zarządy żandarmerii ewakuowane w głąb imperium straciły na swym znaczeniu. Żandarmi zostali przydzieleni do istniejących w imperium struktur carskiej policji politycznej lub też trafili do oddziałów wojskowych. Zmalała również produkcja aktowa kancelarii interesujących nas organów. W ciągu 1916 r. np. lubelski gubernialny zarząd żandarmerii prowadził jedynie kilkanaście śledztw, niekiedy kontynuowanych sprzed okresu ewakuacji³³.

Po przejęciu władzy w Rosji przez Rząd Tymczasowy, natychmiast podjęto decyzję o likwidacji najbardziej zniechęconych organów państwowych obalonego reżimu. Struktury żandarmerii na terenie całego imperium rozwiązano w połowie marca 1917 r.³⁴ Archiwa żandarmerii zostały zaś w większości przejęte przez przedstawicieli nowej władzy politycznej.

Materiał aktowy będący wynikiem działalności struktur żandarmerii został ogarnięty opieką Nadzwyczajnej Komisji Śledczej przy Rządzie Tymczasowym.

³¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Pomocnik generał-gubernatora warszawskiego do spraw policyjnych, sygn. 1375 b, k. 1.

³² Ibidem, k. 1–1v.

³³ Ostatnie dokumenty powstały w kancelarii lubelskiego gubernialnego zarządu żandarmerii pochodzą z połowy lutego 1917 r. APL, Lubelski gubernialny zarząd żandarmerii, sygn. 71–72 (całe posyty).

³⁴ Zob. „Więstnik Wriemiennago Prawitiel'stwa”, 1917, nr 1 (46).

Powołano ją w połowie marca 1917 r. dla wyjaśnienia aktywności byłych ministrów i innych funkcjonariuszy państwowych wobec wszystkich partii politycznych walczących z reżimem carskim w latach 1905–1916³⁵. Akta żandarmerii znalazły się pod kuratelą jeszcze jednego organu rządowego powołanego równoległe z Nadzwyczajną Komisją Śledczą. Mianowicie w Piotrogradzie 10 (23) marca 1917 r. powołano Комиссию по разбору дел бывшего Департамента Полиции. Zajął się ona zabezpieczeniem materiału aktowego powstałego w Departamencie Policji Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Na jej czele stał Siergiej Mielgunow³⁶. Członkowie komisji już w końcu marca 1917 r. przeszli do porządkowania, ewidencjonowania i udostępniania akt, swoim przełożonym z Nadzwyczajnej Komisji Śledczej³⁷. Był więc to organ mający charakter archiwum, podlegający bezpośrednio Rządowi Tymczasowemu.

Urząd zajmujący się aktami Departamentu Policji stał się źródłem powstania z dniem 15 (28) czerwca 1917 r. *Особой комиссией по обследованию деятельности бывшего Департамента Полиции и подведомственных ему учреждений (районных охранных отделений, жандармских управлений и розыскных пунктов) за 1905–1917 гг.* W obrębie jej aktywności znalazły się akta nie tylko powstałe w Departamencie Policji, ale również te będące wynikiem działalności gubernialnych i powiatowych zarządów żandarmerii. Komisja Specjalna sprawowała nadzór nad produkcją aktową wyżej wymienionych organów przez niecałe 5 miesięcy. Po przewrocie bolszewickim 25 października (7 listopada) 1917 r. komisja ta została rozwiązana przez Radę Komisarzy Ludowych³⁸.

Dość interesująco przedstawiają się losy akt żandarmerii z Królestwa Polskiego wiosną 1917 r. Wspomniane komisje działające z ramienia Rządu Tymczasowego zajmowały się przede wszystkim aktami struktur żandarmerii funkcjonujących na terenie imperium. Według relacji opublikowanej na łamach „Wiadomości Komisarjatu” – organu prasowego Komisarjatu Polskiego w Moskwie archiwa carskiej policji politycznej z terenu Kongresówki zostały uratowane dzięki staraniom Polakom przebywającym w Piotrogradzie i Moskwie. Jeden z dziennikarzy redakcji tego pisma tak przedstawił los interesujących nas archiwaliów: „W dni marcowe, dzięki staraniom kilku polskich działaczy społecznych, w Moskwie uratowana została od zagłady i umieszczona w bezpiecznym miejscu część tajnych archiwów ochrony warszawskiej i archiwa warszawskiej żandarmerji. Mimo bardzo skąpych środków pieniężnych (subsydjum

³⁵ Komisja została powołana 4 (17) marca 1917 r., zaś jej funkcję zostały określone ustawą wydaną 8 dni później. A. Awriech, *Czriezwyczajnaja sledstwiennaja komissija Wriemiennago Prawitiel'stwa: zamysiel i ispotnienije*, „Istoriczeskije Zapiski”, t. 118, Moskwa 1990, s. 72–101; Z. Pieriegudowa, *Politiceskij sysk Rossii (1880–1917)*, Moskwa 2000, s. 216–219.

³⁶ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Gabinet Cywilny Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego, sygn. 46, k. 329.

³⁷ Z. Pieriegudowa, *op.cit.*, s. 220.

³⁸ *Ibidem*, s. 220–225.

udzielanego przez prezesa byłej Komisji Likwidacyjnej – p. [Aleksandra – K.L.] Lednickiego), zdołano umieścić archiwa w gmachu Muzeum Historycznego, w pomieszczeniu tajnych archiwów moskiewskich, będących pod zawiadywaniem komisji Mielgunowa i rozpoczęto ich porządkowanie. Początkowo zawiadywanie archiwum powierzono tow. [Mikołajowi – K.L.] Czerlunczakiewiczowi, pp. Poczobut-Odlanickiemu, Lencowi i [Janowi – K.L.] Zabłockiemu, już w początku maja jednak, na skutek żądań polskich organizacji socjalistycznych, wyrażonych we wniosku tow. Czerlunczakiewicza, powstała komisja, w skład której weszli przedstawiciele organizacji socjalistycznych, działających na terenie Król. Polskiego: P. P. S. „lewicy” i „frakcji”, „Bundu” i S. D. K. P. i L. Funkcje komisji zostały podzielone między śledczą i archiwalną (obu kierował tow. Czerlunczakiewicz) w ten sposób, iż wykonywała ona swe prace jako oddział polski, autonomiczny Komisji archiwalnej Mielgunowa. Zadanie swe komisja wypełniła dotąd w ten sposób, iż zgromadziła i do pewnego stopnia uporządkowała rozproszone po Moskwie i prowincji archiwa; część ocalała od zniszczenia ochrony warszawskiej, archiwa zarządów żandarmerji gub.: warszawskiej, lubelskiej, płockiej, radomskiej, kancelarji warsz. gen. gub. i pomocnika warszawskiego gien. gubernatora i nieznaczną część kancelarji warszawskiego oberpolicmajstra³⁹. Polski oddział komisji Mielgunowa borykał się jednak z problemami finansowymi. Do upadku Rządu Tymczasowego w Piotrogradzie nie udało się skupić w jednym miejscu akt zarządów żandarmerji z całej Kongresówki. Bowiem według „Wiadomości Komisarjatu” poza Piotrogradem i Moskwą znajdowały się jeszcze archiwa zarządów żandarmerji z terenu guberni kieleckiej, piotrkowskiej, kaliskiej, łomżyńskiej i suwalskiej⁴⁰.

Pomimo licznych niepokojów i zaburzeń społecznych jakie miały miejsce w Moskwie w okresie władzy Rządu Tymczasowego akta interesujących nas struktur carskiej policji politycznej z guberni lubelskiej nie doznały jakiegokolwiek uszczerbku. Nastąpiło to dzięki energicznej postawie ówczesnej władzy politycznej. Zdawano sobie sprawę z cenneści materiału zgromadzonego w archiwach żandarmerji. Po powstaniu Komisariatu Polskiego w Moskwie zajął się archiwami struktur carskiej policji politycznej z Królestwa Polskiego. Jego wydział prawno-polityczny wziął na siebie ciężar kierowania pracami polskiej komisji archiwalnej (dawny oddział polski komisji Mielgunowa) i dalszego zabezpieczenia cennych materiałów ze wspomnianych archiwów⁴¹.

Rada Komisarzy Ludowych pustkę powstałą po likwidacji komisji Mielgunowa wypełniła wiosną 1918 r. Mianowicie wszystkie archiwa carskiej policji

³⁹ Archiwum pod kierownictwem Czerlunczakiewicza posiadało również akta Warszawskiego Komitetu Cenzury. AAN, Gabinet Cywilny Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego, sygn. 46, k. 329; „Wiadomości Komisarjatu”, 1918, nr 4–5, s. 9.

⁴⁰ Postanowienie Komisji Mielgunowa o przekazaniu z kancelarii zarządów żandarmerji akt zakończonych spraw politycznych odnoszących się do Polaków, również z braku środków nie zostało zrealizowane do początku 1918 r. *Ibidem*.

⁴¹ „Wiadomości Komisarjatu”, 1918, nr 4–5, s. 9–10.

politycznej w kwietniu 1918 r. podporządkowano „Komisji specjalnej przy wydziale tajnym archiwum historyczno-rewolucyjnego w Piotrogradzie”.

Jednak pewne ślady materialne obecne w aktach żandarmerii przechowywanych w Archiwum Państwowym w Lublinie wskazują, że interesujące nas archiwalia mogły jeszcze posłużyć władzom radzieckim w latach 20. XX w. w realizacji swych celów politycznych. Mianowicie znalazły się one w rękach Ogólnorosyjskiej Nadzwyczajnej Komisji do Walki z Kontrrewolucją, Spekulacją i Sabotażem (WCzK)⁴². Kilka jednostek z zespołów archiwalnych: „Zarząd żandarmerii powiatów chełmskiego i hrubieszowskiego” i „Zarząd żandarmerii powiatów chełmskiego, hrubieszowskiego i krasnostawskiego” posiada obwoluty akt pochodzące z kancelarii lub archiwum „Czeki” (zob. ilustracja)⁴³. Akta żandarmerii, które utraciły swoje oryginalne obwoluty, zostały mechanicznie wszyte w okładki дела Ogólnorosyjskiej Nadzwyczajnej Komisji. Okładki zostały wydrukowane i opatrzone nagłówkiem w języku rosyjskim: *Всероссийская Чрезвычайная Комиссия по борьбе с контр-революцией, спекуляцией и преступлениями по должности при Совете Народных Коммиссаров*. Ponadto na obwoluty wspomnianych poszytów naniesiono ręcznie tytuły owych jednostek archiwalnych. Niewykluczone, iż w obrębie zespołów akt żandarmerii znajduje się jeszcze co najmniej kilkanaście poszytów w obwolutach „Czeki”.

Nasuwa się pytanie – czy akta żandarmerii z guberni lubelskiej znalazły się przypadkiem w archiwach „Czeki”? A może bolszewickie służby specjalne korzystały z informacji zawartych w owym materiale aktowym? Akta carskiej policji politycznej zawierały informacje o działalności rosyjskich i polskich partii legalnych i nielegalnych w latach 1905–1915. W okresie wojny domowej w Rosji Radzieckiej w latach 1918–1922 „Czeka” zajmowała się likwidacją swoich przeciwników, dążąc do ustanowienia monopartyjnego systemu politycznego. Mając w rękach materiały o działalności wrogich partii z okresu do 1917 r., radzieckie służby specjalne mogły z powodzeniem sprawdzać przeszłość zatrzymanych osób, uzyskiwać materiał dowodowy w czasie prowadzonych śledztw czy też badać przeszłość szeregowych członków Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików) i jej następczyni – Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików).

Równie zajmującą kwestią jest działalność struktur wywiadu radzieckiego w latach 1919–1939 na terenie II Rzeczypospolitej. Czy w okresie wojny polsko-radzieckiej lat 1919–1920, wywiad radziecki korzystał z akt żandarmerii odnoszących się do tajnej agentury? Czy do zwerbowania agentów wykorzystywał do tego celu informacje płynące z akt zlikwidowanej carskiej policji poli-

⁴² Ostawiona „Czeka” została utworzona na mocy dekretu Rady Komisarzy Ludowych z 7/20 grudnia 1917 r. *Lenin i WCzK: zbornik dokumentow*, Moskwa 1975, s. 36–37; S. Courtois, N. Werth, J. Panne, *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, Warszawa 1999, s. 72–73; G. Leggett, *The Cheka, Lenin's Political Police*, Oxford 1981, s. 8–13.

⁴³ Zob. APL, Zarząd żandarmerii powiatów chełmskiego i hrubieszowskiego, sygn. 128, 270; Zarząd żandarmerii powiatów chełmskiego, hrubieszowskiego i krasnostawskiego, sygn. 21.

tycznej? Niestety te pytania jak na razie pozostaną bez odpowiedzi. Albowiem kwestie te czekają nadal na rozwiązanie.

Akta żandarmerii, po przekształceniu „Czeki” w Zjednoczony Państwowy Zarząd Polityczny (OGPU), trafiły do archiwów nowo utworzonej organizacji politycznej. Jak długo mogły przebywać w wymienionej instytucji, trudne jest do określenia. Ich obecność w archiwach radzieckich struktur politycznych odpowiedzialnych za bezpieczeństwo państwa spowodowało, iż akta żandarmerii z Królestwa Polskiego nie zostały zwrócone rządowi II Rzeczypospolitej w pierwszej połowie lat 20. XX w. Władze polityczne Związku Radzieckiego postanowiły nie obejmować tego materiału archiwalnego porozumieniami układu ryskiego odnoszącymi się do zwrotu archiwaliów dotyczących się bezpośrednio ziem polskich⁴⁴.

Na przełomie lat 20. i 30. XX w. rozpoczął się ostatni etap wędrówki interesujących nas archiwaliów na terenie Związku Radzieckiego. Wówczas prawdopodobnie akta żandarmerii wraz z aktami III Oddziału Kancelarii Własnej Jego Cesarskiej Mości i Departamentu Policji zostały przekazane do Archiwum Rewolucji i Polityki Zagranicznej Rosji XIX–XX stulecia w Moskwie⁴⁵. Instytucja ta została wkrótce przekształcona w Centralne Państwowe Archiwum Historyczne w Moskwie, by w połowie lat 50. spocząć w magazynach Centralnego Państwowego Archiwum Rewolucji Październikowej w Moskwie. We wspomnianych instytucjach zgromadzono wszystkie archiwalia będące wynikiem działalności tajnych struktur policyjnych z czasów reżimu carskiego (do 1917 r.), podlegających Ministerstwu Spraw Wewnętrznych. Objęły więc one również interesujące nas akta żandarmerii.

Na początku lat 60. XX w. polskie władze archiwalne przystąpiły do prób odzyskania archiwaliów, które swą treścią bezpośrednio odnosiły się do ziem polskich, zaś znajdowały się w aktach III Oddziału Kancelarii Własnej Jego Cesarskiej Mości i Departamentu Policji. Ostatecznie rewindykowano w 1964 r. do Polski zespół akt pomocnika generał-gubernatora warszawskiego do spraw policyjnych oraz akta zarządów żandarmerii z terenów Królestwa Polskiego⁴⁶.

⁴⁴ K. Wróbel-Lipowa, *Rewindykacja archiwaliów polskich z ZSRR w latach 1945–1964*, Lublin 1982, s. 48; zob. również: W. Suchodolski, *Wykonanie art. XI traktatu ryskiego w zakresie archiwów państwowych*, „Archeion”, t. I, Warszawa 1927.

⁴⁵ H. Rappaport, *Polonica w aktach III Oddziału Kancelarii Własnej Jego Cesarskiej Mości, przechowywanych w byłym Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym w Moskwie*, „Archeion”, t. XLII, Warszawa 1965, s. 149.

⁴⁶ Zob. H. Rappaport, *Rewidykowane z ZSRR w roku 1964 akta pomocnika generał-gubernatora warszawskiego do spraw policyjnych (pomocznika warszawskiego gienierał-gubernatora po policyjnej części) z lat 1897–1917, jako źródło do dziejów ówczesnego Królestwa Polskiego*, „Archeion”, t. L, Warszawa 1968, s. 157–169; *Idem*, *Polonica w aktach III Oddziału Kancelarii Własnej Jego Cesarskiej Mości, przechowywanych w byłym Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym w Moskwie*, „Archeion”, t. XLII, Warszawa 1965, s. 147–162.

Do ówczesnego Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Lublinie trafiły więc akta zarządów żandarmerii z terenu guberni lubelskiej i chełmskiej⁴⁷.

Czy interesująca nas produkcja aktowa przechowywana obecnie w archiwum lubelskim stanowi więc pełny zbiór archiwaliów powstałych w kancelariach carskiej policji politycznej z guberni lubelskiej? Oczywiście w świetle przedstawionych wyżej rozważań poszczególne zespoły posiadają mniej niż 50% akt powstałych w latach 1867–1917. Na taki stan wpłynęło, jak już wspomniano, brakowanie akt przeprowadzane do 1915 r. Ponadto przepisy ewakuacyjne „skazywały” na zniszczenie sporo archiwaliów z kancelarii zarządów żandarmerii. Jednak nie tylko te czynniki wpłynęły na zubożenie zespołów akt żandarmerii. Archiwalne władze radzieckie w 1964 r. nie przekazały wszystkich archiwaliów z interesujących nas zespołów. Zapewne podczas procesu segregacji jednostek archiwalnych, strona radziecka postanowiła zatrzymać część materiałów. Z pozostawionego materiału stworzono samodzielne zespoły archiwalne, niejednokrotnie o nazwach identycznych z tymi, które przechowywane są w Archiwum Państwowym w Lublinie⁴⁸. W ten sposób dzięki sztuczemu podziałowi zespołów żandarmerii, nie tylko z guberni lubelskiej, ale i całego Królestwa Polskiego, historyk pracujący w Archiwum Państwowym Federacji Rosyjskiej w Moskwie (Государственный Архив Российской Федерации) może tam odnaleźć sporo interesującego materiału do dziejów ziem polskich, jak i organizacji struktur żandarmerii w Królestwie Polskim w latach 1867–1915.

Akta żandarmerii carskiej stanowią interesujący materiał archiwalny. Jednak w wyniku różnych procesów akta te uległy zniszczeniu lub też są rozproszone w archiwach polskich i rosyjskich.

⁴⁷ Zob. K. Wróbel-Lipowa, *op. cit.*, s. 126-127.

⁴⁸ W Archiwum Państwowym Federacji Rosyjskiej (GARF) w Moskwie przechowywane są obecnie następujące zespoły akt żandarmerii z guberni lubelskiej i chełmskiej (w nawiasach podano liczbę jednostek archiwalnych znajdujących się w danym zespole): fond – 238 lubelski gubernialny zarząd żandarmerii (488 jednostek archiwalnych); fond 248 – chełmski gubernialny zarząd żandarmerii (153 j.a.); fond 1672 – zarząd żandarmerii powiatu lubelskiego i janowskiego (119 j.a.); fond 1673 – zarząd żandarmerii powiatów puławskiego i lubartowskiego (214 j.a.); fond 1674 – zarząd żandarmerii powiatu chełmskiego, hrubieszowskiego i krasnostawskiego (105 j.a.); fond 1675 – zarząd żandarmerii powiatów zamojskiego i biłgorajskiego (174 j.a.); fond 1676 – zarząd żandarmerii powiatu hrubieszowskiego i tomaszowskiego (22 j.a.); fond 1677 – zarząd żandarmerii powiatów tomaszowskiego i biłgorajskiego (45 j.a.); fond 1678 – zarząd żandarmerii powiatu lubartowskiego (73 j.a.); fond 1679 – zarząd żandarmerii powiatów krasnostawskiego i janowskiego (48 j.a.); fond 1680 – zarząd żandarmerii powiatu łukowskiego, radzyńskiego i garwolińskiego (44 j.a.); fond 1681 – zarząd żandarmerii powiatów siedleckiego i sokołowskiego (30 j.a.); fond 1692 – pomocnik naczelnika chełmskiego gubernialnego zarządu żandarmerii w powiatach chełmskim i hrubieszowskim (53 j. a.); fond 1693 – pomocnik naczelnika chełmskiego gubernialnego zarządu żandarmerii w powiatach bialskim, konstantynowskim i włodawskim (30 j.a.); fond 1694 – pomocnik naczelnika chełmskiego gubernialnego zarządu żandarmerii w powiatach zamojskim, tomaszowskim, i biłgorajskim (83 j.a.).

Streszczenie

W latach 1867–1915 na terytorium Królestwa Polskiego, w tym także guberni lubelskiej, funkcjonowały struktury carskiej policji politycznej – żandarmerii. Carska żandarmeria stanowiła jedną z podstaw władzy istniejącego ustroju społeczno-politycznego w imperium rosyjskim. Przez wiele lat działania żandarmerii w archiwach tej formacji nagromadziło się wiele produktów kancelaryjnych w postaci *дел, наряд*, ksiąg oraz innego rodzaju materiałów o charakterze archiwalnym.

Materiał archiwalny będący wynikiem działania żandarmerii stanowi interesujący materiał dla potencjalnych badaczy dziejów politycznych, społecznych, gospodarczych i kulturalnych ziem polskich znajdujących się na przełomie XIX i XX w. pod panowaniem rosyjskim. Historyk ma do swojej dyspozycji kilka tysięcy poszytów akt zarządów żandarmerii z obrębu guberni lubelskiej. Jednak naukowcy korzystające z tego typu materiałów archiwalnych nie mają przed sobą pełnego zbioru tych archiwaliów.

Autor w niniejszym artykule próbuje przeprowadzić analizę losów akt zarządów żandarmerii z Królestwa Polskiego, opierając się na archiwaliach powstałych w obrębie guberni lubelskiej. Akta żandarmerii nie mogły przetrwać w pełnej formie do dnia dzisiejszego z kilku przyczyn. Pierwszą przyczyną są wytyczne Ministerstwa Spraw Wewnętrznych regulujące zasady brakowania produktów kancelarii zarządów żandarmerii. Takowe też przeprowadzane były na początku pierwszej dekady XX w. Czas ewakuacji Królestwa Polskiego w latach 1914–1915 to kolejny czynnik, który wpłynął na stan zachowania akt carskiej policji politycznej. Przepisy ewakuacyjne opracowane na kilkanaście miesięcy przed wybuchem I wojny światowej skazywały na zniszczenie ogromne ilości akt żandarmerii. Równie zagmatwane były dalsze losy tych archiwaliów. Akta te szczególnie narażone były na zniszczenie w okresie istnienia dwuwładzy w Rosji w 1917 r. oraz w pierwszych latach utrwalania reżimu bolszewickiego (1917–1921). Większość materiałów powstałych w kancelariach żandarmerii została uratowana w wyniku działań Komisji Likwidacyjnej do spraw Królestwa Polskiego i Komisariatu Polskiego w Moskwie w latach 1917–1918.

Ślady znajdujące się na poszytach akt żandarmerii wskazują na obecność tych materiałów w archiwach Ogólnorosyjskiej Nadzwyczajnej Komisji do Walki z Kontrrewolucją, Spekulacją i Sabotażem (WCzK). Fakt ten może wskazywać na wykorzystywanie posiadanych materiałów archiwalnych przez tę formację polityczną do likwidowania przeciwników istniejącego reżimu czy też wykorzystywania tajnej sieci byłych informatorów carskiej żandarmerii do uzyskiwania wiadomości o charakterze wywiadowczym w okresie międzywojennym.

Akta żandarmerii nie powróciły na teren II Rzeczypospolitej po zawarciu traktatu ryskiego w 1921 r. Archiwa polskie uzyskały te materiały dopiero w

wyniku akcji rewindykacyjnej przeprowadzonej w latach 60. XX w. Jednak historycy korzystający z tego typu materiałów w polskich archiwach państwowych nie mają przed sobą pełnej zachowanej produkcji kancelaryjnej poszczególnych zarządów żandarmerii, ponieważ fragmenty owych zespołów przechowywane są w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie.

Архив №

ВСЕРОССИЙСКАЯ ЧРЕЗВЫЧАЙНАЯ КОМИССИЯ
по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности
при Совете Народных Комиссаров.

ДЕЛО

(регистрационного отдела) № 110

№ _____

По обвин. *Борисовича, Гуревича, Халицкого, Грубеца, Федора*

Халицкий, Грубец, Федор

Вещ. док. № 18067

Начато _____ 19 г.

Окончено _____ 19 г.

На листах _____

Сдано в архив за № _____

WOJEWODZKIE
Archiwum Państwowe w Lublinie

№ 27 P. Chelm. Lub.

SYGN. 270

18

Obwoluta akt Nadzwyczajnej Komisji do Walki z Kontrewolucją i Sabotażem, w którą zostały zaopatrzone poszyty dokumentów zarządów żandarmerii z obszaru Guberni lubelskiej